

dr Wioletta Kałamucka

AUTOREFERAT OSIĄGNIĘCIA HABILITACYJNEGO

1. Wskazanie osiągnięcia wynikającego z art. 16 ust. 2 ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki (Dz. U. 2016 r. poz. 882 ze zm. w Dz. U. z 2016 r. poz. 1311):

- a) jako osiągnięcie naukowe przedstawiam monografię pod tytułem:
Jakość życia i zabezpieczenie egzystencji z perspektywy geograficznej,
- b) nota bibliograficzna monografii przedstawionej jako osiągnięcie naukowe:
Wioletta Kałamucka, 2017, Jakość życia i zabezpieczenie egzystencji z perspektywy geograficznej. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Skłodowskiej, Lublin, ISBN 978-83-7784-942-2, recenzent: dr hab. Marcin Wójcik, prof. UŁ,
- c) omówienie celu naukowego pracy i osiągniętych wyników wraz z omówieniem ich ewentualnego wykorzystania.

Zawartość

Zarys problemu badawczego

Cele naukowe pracy

Wyniki części teoretycznej

- a) dotyczące koncepcji jakości życia
- b) dotyczące koncepcji zabezpieczenia egzystencji
- c) dotyczące koncepcji świadczeń ekosystemów

Propozycja nowego podejścia badawczego

Wybór metod badawczych

Dobór obszarów badań

Wyniki badań studialnych

Wnioski końcowe

Znaczenie aplikacyjne

Wykaz publikacji cytowanych

Zarys problemu badawczego

Jednym z wymiarów relacji człowiek – środowisko jest jakość życia ludzi, określająca w sposób zintegrowany poziom i sposób zaspokojenia ich potrzeb oraz funkcjonowanie w środowisku przyrodniczym i społecznym. Pojęcie jakości życia wywodzi się z dyskusji, jaką podjęto w krajach zachodnich w latach 50. XX w. w reakcji na negatywne zmiany związane z szybkim wzrostem gospodarczym i powiększaniem dobrobytu, które przyniosły m.in. szereg niekorzystnych zmian w sferze społeczno-instytucjonalnej, ale również spowodowały zmniejszanie się ilości zasobów środowiska, obniżanie jakości jego komponentów. Jakość życia jako kategoria w nauce pojawiła się w latach 60. XX w. w wielu dyscyplinach, na gruncie których starano się stworzyć koncepcje badawcze o walorach aplikacyjnych. W określeniu „jakość życia”, jako pojęciu przeciwstawnemu poziomowi życia, obrazującemu stopień zaspokojenia potrzeb materialnych, starano się zawrzeć oczekiwania społeczne wobec przyszłego wzorca rozwoju, w którym kategorią centralną stałyby się potrzeby ludzi

zarówno w ich wymiarze materialnym, jak i niematerialnym [Dalkey 1968; Knox 1975; Campbell, Converse i Rodgers 1976; Wallis 1976; Pacione 1982]. Jakość życia stała się ważnym elementem debat nad kierunkiem zmian we współczesnym świecie. Jej poprawa stanowiła wyznaczniki postępu w realizacji rozwoju zrównoważonego. Pojęcie „jakość życia” zapisane jest w wielu dokumentach Unii Europejskiej, m.in. w Traktacie z Maastricht z 1992 r. oraz Traktacie Lizbońskim z 2007 r. Wzrost jakości życia i spójności społecznej jest jednym z celów unijnej strategii „Europa 2020”, jak również głównym celem polskiej Długookresowej Strategii Rozwoju Kraju do 2030 r. oraz średniookresowej Strategii Rozwoju Kraju 2020.

Inspiracją do podjęcia tematu były zmiany, jakie nastąpiły w badaniach naukowych powiązanych z szeroko pojętym kontekstem jakości życia w ostatnich latach. Pod koniec XX w. tematyka ta w pracach geograficznych była jeszcze rzadkością. Z początkiem nowego stulecia nastąpił zdecydowany wzrost zainteresowania tą problematyką, przy czym powstające prace w przeważającej części powiązane były z nurtem ilościowym, poszukującym sposobu parametryzacji tego zjawiska. Pod koniec pierwszej dekady obecnego stulecia w naukach pokrewnych pojawił się szereg nowych podejść i koncepcji badawczych, które pozwalały zjawisko jakości życia ujmować w inny, nowatorski sposób. W połowie pierwszej dekady XXI w. w kręgu zainteresowań geografów z krajów zachodnich znalazła się znana od lat 90. XX w. i stosowana w praktyce pomocowej w krajach globalnego Południa koncepcja zabezpieczenia egzystencji (*livelihood*) i jej odmiana – koncepcja zabezpieczenia egzystencji w sposób zrównoważony (*sustainable livelihood*) [de Haan i Zoomers 2005; Czerny 2008; Czerny i Czerny 2015; Lisocka-Jaegermann 2012]. Uwzględnia ona inne podejście do zaspokajania potrzeb, skierowane na badanie ubóstwa. Jej autorzy koncepcji za kluczowy element uznali nie same potrzeby i stopień ich zaspokojenia, lecz funkcjonowanie społeczności i gospodarstw domowych, które wykorzystują dostępne zasoby materialne i niematerialne, aby te potrzeby zaspokoić [Chambers i Conway 1991; Scoones 1999; Carney 2002]. W koncepcji tej bardzo ważną rolę odgrywają zasoby środowiska stanowiące dla znaczącej liczby ubogich podstawę utrzymania.

W tym samym czasie uwagę geografów zwróciła również koncepcja świadczeń ekosystemów. U jej podstaw leżało przekonanie o znaczeniu środowiska – nie tylko, jak do tej pory, kategorii przestrzennej i źródła surowców, ale także jako środowiska życia w sensie biologicznym oraz miejsca zaspokajania potrzeb społecznych i kulturowych [Costanza i in. 1997; Daily (ed.) 1997; MEA 2005; Solon 2008; Żylicz 2010; Michałowski 2011; Mizgajski 2010; Kronenberg 2016. W założeniach koncepcji przyjmowano m.in. liniową zależność między dobrobytem i jakością życia oraz świadczeniami ekosystemów, zwracając uwagę, że obniżenie jakości środowiska pomniejsza dobrobyt i jakość życia ludzi.

Cele naukowe pracy

Interesujące z punktu widzenia geografii założenia wymienionych koncepcji i rysujące się możliwości ich zastosowania w badaniach skłoniły mnie do pogłębionej ich analizy i próby wykorzystania w nowym podejściu badawczym. Z tego wynika dwudzielny charakter monografii, obejmującej część teoretyczną i studialną.

Głównym celem teoretycznej części pracy była krytyczna **analiza zyskujących popularność koncepcji badawczych: jakości życia, świadczeń ekosystemów i zabezpieczenia egzystencji oraz podsumowanie wiedzy na ten temat, służące uporządkowaniu jej w sposób uwzględniający rolę czynników geograficznych**. Przyjęcie celu głównego wymagało sformułowania takich celów szczegółowych, jak:

- ukazanie tła i głównych wątków debaty toczącej się wokół pojęć rozwoju i dobrobytu, na podłożu których sformułowano omawiane koncepcje,
- prezentacja koncepcji jakości życia w kontekście jej użyteczności dla oceny postępu we wdrażaniu rozwoju zrównoważonego, w tym przeglądu dorobku dziedzin naukowych, które mają pewien wspólny z geografiami zakres badań i osiągnięcia w tworzeniu własnej koncepcji badań, a także problemów jej parametryzacji związanych z problematyką środowiska przyrodniczego,
- ukazanie środowiska przyrodniczego jako kapitału początkowego w ujęciu teorii usług ekosystemów,
- omówienie koncepcji zabezpieczenia egzystencji i podatności społecznej jako nowego podejścia w badaniach nad zróżnicowaniem rozwoju lokalnego.

Przeprowadzone rozważania teoretyczne na temat wymienionych wyżej koncepcji badawczych uzasadniały potrzebę **wypracowania nowego podejścia do badań jakości życia i zabezpieczenia egzystencji na poziomie lokalnym**. Był to główny cel części empirycznej, dla realizacji którego przyjęto następujące cele szczegółowe:

- dobór metod umożliwiających realizację nowego podejścia,
- weryfikacja nowego podejścia w praktyce w formie studiów przypadków.

W pracy zweryfikowane zostały dwie powiązane ze sobą hipotezy badawcze:

1. W dotychczasowych badaniach jakości życia nie uwzględniano w sposób wystarczający znaczenia położenia i środowiska przyrodniczego.
2. Koncepcje zabezpieczenia egzystencji i świadczeń ekosystemów są użytecznym narzędziem do pogłębienia badań nad jakością życia na terenach wiejskich, gdzie związek ludzi z otaczającym środowiskiem ma duże znaczenie.

W części teoretycznej zastosowano typowe dla geografii metody krytycznej analizy materiałów źródłowych: literatury naukowej, źródeł kartograficznych i statystycznych, zasobów internetowych oraz metodę graficznej prezentacji danych. Metody wykorzystane w części studialnej omówiono w dalszej części autoreferatu.

Wyniki części teoretycznej

Przeprowadzona w pracy krytyczna analiza koncepcji jakości życia, świadczeń ekosystemów i zabezpieczenia egzystencji stanowiącej podstawę części teoretycznej pozwoliła mi potwierdzić wzrost zainteresowania nauki **procesami rozwoju** i ich efektów widzianych z perspektywy ludzi. Umożliwiła również wykazanie wielowymiarowości pojęć dobrobytu i rozwoju, na gruncie których pojawiły się omawiane koncepcje. Wyniki dalszej analizy wykazały ważną rolę geografii jako dyscypliny pozwalającej na konsolidację szczegółowych badań nad rozwojem. Wskazałam również na istniejące w literaturze przedmiotu poglądy, których autorzy widzą w studiach nad zabezpieczeniem egzystencji jeden z perspektywicznych i społecznie użytecznych kierunków badań geograficznych.

a) dotyczące koncepcji jakości życia

Jakość życia spośród badanych koncepcji jest chronologicznie najstarsza i ma najbogatszą bibliografię. W części wstępnej analizy celowo odniosłam się do teorii kwalitologii porządkującej zagadnienia badań jakościowych, aby wskazać uzasadnienie stosowania dwóch niesprzecznych ze sobą interpretacji jakości: opisowej i hierarchicznej, pozwalających na bardziej szczegółowy i bliższy rzeczywistości opis zjawisk jakościowych [Kolman 1973; Borys 1991; Ostasiewicz 2004]. W dalszej części przedstawiłam różnorodność podejść badawczych w koncepcji jakości życia, zwracając uwagę na ich ewolucję i najnowsze nurty badań. Dobór literatury do analizy służył przybliżeniu podejść badawczych stosowanych w naukach pokrewnych geografii, których osiągnięcia mogą być **wykorzystane w geograficznych badaniach jakości życia i zabezpieczenia egzystencji**. Podejście to odróżnia niniejszą monografię od istniejących opracowań, koncentrujących się głównie na możliwościach pomiaru jakości życia. W wyniku analizy literatury podmiotu stwierdziłam, że podstawy metodologiczne koncepcji jakości życia ukształtowały się głównie w XX w. W podejściach badawczych zarysowywały się wówczas wyraźnie dwa nurty ujmujące jakość życia w wymiarze społecznym i w wymiarze indywidualnym.

– podejścia badające społeczny wymiar jakości życia

W ujęciu społecznym problematyka jakości życia jest przedmiotem analiz przede wszystkim socjologów i ekonomistów. W ujęciu ekonomii jakość życia jest pojęciem odzwierciedlającym sens gospodarowania, a ekonomia (jako nauka) wskazuje najbardziej efektywny sposób wykorzystania

zasobów dla zapewnienia warunków realizacji potrzeb ludzi [Stacewicz 1984; Ostasiewicz 2004]. Przeprowadzona analiza pozwoliła mi wykazać, że ekonomia bardzo szybko wykorzystywała osiągnięcia innych dziedzin badających problematykę jakości życia, zwłaszcza badania szczęścia, które rozpatrywano w relacji do bogactwa i dobrobytu. W efekcie dokonano rozróżnienia szczęścia i satysfakcji życiowej, które w najnowszych podejściach badawczych są już traktowane rozłącznie. Analiza najnowszej literatury ekonomicznej pozwoliła mi wskazać bardzo ważne osiągnięcie współczesnej ekonomii, jakim są badania „złobytu” i „złostanu” wynikające z uzasadnionego lub nieuzasadnionego niezadowolenia ze swojego życia [Słaby 2011]. W ekonomicznym ujęciu jakości życia środowisko przyrodnicze nie jest przedmiotem szczegółowych analiz. Uznawane jest za dobro nierynkowe i związane z efektami zewnętrznymi.

W socjologii kategoria jakości życia wyraźnie powiązana jest z jej użytecznością w określeniu sposobów i stopnia zaspokojenia potrzeb o charakterze społecznym i badana jest w odniesieniu do określonych grup ludności. Jak wykazałam, podejścia badawcze, jakie prezentują przedstawiciele tej dyscypliny, mają charakter zarówno obiektywny, jak i subiektywny. Zaletą ujęcia socjologicznego jest szeroki kontekst zagadnień, jakie obejmuje jakość życia [Wallis 1976; Allardt 1993; Czapiński i Panek 2015]. Wyraża ją przyjęty powszechnie podział dobrobytu na trzy sfery (mieć, kochać, być). W świetle przeprowadzonej analizy dowiodłam, że wspólną płaszczyzną bardzo zróżnicowanych metodologicznie badań jest odzwierciedlenie sposobów i stopnia zaspokojenia różnych potrzeb ludzi. Problematyka środowiska w ujęciu socjologicznym powiązana jest głównie z warunkami (zwłaszcza mieszkaniowymi i socjalnymi), w jakich przebiega aktywność jednostki i ze stylami życia. Z punktu widzenia geografii w badaniach socjologicznych, które prowadzone są często w podobnych obszarach, wyraźnie brakuje odniesień przestrzennych. Analiza pozwoliła mi stwierdzić, że płaszczyzną integracji badań obu dyscyplin może być pomijany w socjologii kontekst miejsca oraz zróżnicowania i relacji przestrzennych.

– podejścia badające indywidualny wymiar jakości życia

W kontekście badań nad jakością życia, związanych w geografii z nurtem percepcyjnym, stwierdziłam dużą przydatność podejść nauk badających indywidualny wymiar jakości życia. Jako przydatne oceniłam badania psychologów, którzy starają się poznać możliwie wszystkie wartości i dążenia wpływające na odczuwanie zadowolenia i życiowej satysfakcji. Zaletą tego podejścia jest rozpatrywanie ważnej dla badań jakości życia problematyki potrzeb i wartości w sposób systemowy. Na podstawie badań materiałów źródłowych wykazałam, że na gruncie psychologii wypracowano zarówno modele normatywne, jak i subiektywne [Tomaszewski 1984]. W zakresie badań psychologii znalazły się powiązane z jakością życia pojęcia szczęścia i dobrostanu psychicznego oraz woli życia i pragnienia życia. Analiza pozwoliła mi dowieść, że poznanie ich wzajemnych relacji wpłynęło na

zmianę metodyki badań jakości życia w statystyce społecznej. Wskazałam również, że w ujęciu psychologii środowisko przyrodnicze tworzące otoczenie człowieka pełni ważną rolę: stanowi integralną część świata, w którym żyją ludzie.

Przeprowadzone badania pozwoliły mi podkreślić walory niedocenianego w badaniach jakości życia podejścia aksjologicznego. Najtrafniej wyjaśnia ono zdarzenia, w których wysoka jakość życia może zaistnieć nie tylko w sytuacjach zadowolenia i szczęścia, ale także cierpienia czy nieszczęścia. Jest to możliwe, o ile będzie postrzegane jako wyraz osobistego wyboru [Adamiec i Popiołek 1993]. Ważnym elementem koncepcji w tym ujęciu jest wskazanie na konieczność zaistnienia relacji zgodności między warunkami zewnętrznymi i wewnętrznymi oraz granicy, poniżej której nie można swojego życia wartościować pozytywnie.

Analiza wyjątkowo bogatego piśmiennictwa podejmującego problematykę jakości życia z punktu widzenia medycyny ujawniła, że przyjęte na gruncie tej dyscypliny określenie jakości życia jest bardzo szerokie. Ma ono charakter subiektywny, odnosi się do systemu wartości, kultury, stanu fizycznego i psychicznego, poziomu niezależności, relacji społecznych oraz cech środowiska, w którym żyje człowiek. Szerzej relację osoby z otoczeniem i znaczenie elementów przyrodniczych ujmuje – oceniany jako przyszłościowy – holistyczno-funkcjonalny model zdrowia [Sęk 1993].

Wykazałam również odrębność podejścia badań jakości życia w planowaniu przestrzennym i architekturze, silnie akcentującego związek warunków obiektywnych z ich subiektywnym postrzeganiem. Zainteresowanie tą problematyką powiązane jest z najstarszym nurtem jakości życia, mającym swoje źródła w doświadczaniu negatywnych skutków urbanizacji. Bardzo istotnym wyróżnikiem tego podejścia jest ujęcie przestrzenne. W tym podejściu jakość życia ma charakter otwarty [Ziobrowski 1992; Misiak 1993]; odnosi się do zagadnień, które uważane są powszechnie za ważne dla życia (wygoda, bezpieczeństwo, warunki zdrowotne, kontakt z przyrodą, więzi społeczne, estetyka, indywidualność) i mogą zostać zaspokojone przez praktykę planowania przestrzennego i projektowania architektonicznego. Badania takie przyczyniły się do humanizacji i biologizacji osiedli miejskich. Jak wynika z analizy, w tym podejściu w największym stopniu uwzględniony jest wymiar przestrzenny oraz znaczenie położenia badanego przez analizy sąsiedztwa, dostępności komunikacyjnej oraz w odniesieniu do innych usług.

W pracy odniosłam się również do – uznawanego za jeden z najważniejszych problemów w badaniach jakości życia – pomiaru jakości życia. Wynika on zarówno z potrzeby przedstawienia tego zagadnienia w sposób zrozumiały dla szerokich kręgów społecznych, jak i stworzenia użytecznego narzędzia badań naukowych. Dokonana analiza wykazała, że w ostatnich latach opracowano szereg nowych wskaźników, stanowiących indeksy oparte na danych obiektywnych i subiektywnych, na potrzeby rangowania jednostek, w szczególności na poziomie międzynarodowym [Łuszczuk 2013; Panek 2016]. Zbiory wskaźników są stale rozbudowywane o nowe zakresy

tematyczne. Zwróciłam uwagę, że pojawiają się w nich również wskaźniki obrazujące „złobyt”: ubóstwo i wykluczenie społeczne. W bardzo szybkim tempie przybywa też wskaźników o charakterze subiektywnym. Wskazałam, że głównymi mankamentami podejścia wskaźnikowego są: brak wspólnej jednostki pomiarowej, znaczna redukcja zakresu pojęcia i subiektywizm w doborze wskaźników. Pozytywnym zjawiskiem, jakie zauważyłam, jest natomiast bardziej wnikliwa interpretacja wskaźników, pomocna w dokonywaniu zmian polityki społecznej. Problematyka odzwierciedlająca zagadnienia środowiska przyrodniczego we wskaźnikach pojawiła się początkowo w postaci zagadnień o charakterze społeczno-ekonomicznym. Kwestie środowiska przyrodniczego, mimo że w dużym stopniu przyczyniły się do powstania pojęcia „jakość życia”, dołączono później, lecz w sposób zdecydowanie niewystarczający, aby odzwierciedlić jego znaczenie.

Wykazałam również dużą rolę badań jakości życia w rozwoju nauki. Zainspirowały one pojawienie się nowych dziedzin badawczych (jak ekonomia doświadczenia, psychologia pozytywna). Analiza najnowszej literatury podmiotu dowiodła, że w koncepcji jakości życia nastąpiła zmiana. Jakość życia stała się częścią struktury obrazującej społeczne efekty gospodarowania, na którą składają się już nie trzy elementy, jak w koncepcjach przyjmowanych w latach 90. ubiegłego wieku (warunki życia, poziom życia, jakość życia), lecz cztery. Ostatnim z nich jest godność życia, budząca szersze zainteresowanie badaczy w kontekście prowadzenia polityki włączenia społecznego, ograniczania ubóstwa i przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu [Słaby 2011]. Z badaniami ubóstwa zbieżny jest jeden z perspektywicznych nurtów badawczych jakości życia, ukierunkowanych na badania „złobytu” i „złostanu”.

Z przeprowadzonej analizy wynika, że rosnąca liczba opracowań nie doprowadziła do powstania jednoznacznie przyjętej definicji i koncepcji badawczej. Ze względu na bardzo złożony zakres pojęcia rozwiązania tego problemu szukano w wyodrębnieniu jakości cząstkowych, które ułatwiały rozwiązanie metodycznych problemów związanych z pomiarem. Przeprowadzona analiza pokazała wielość podejść badawczych i powiązane z tym zróżnicowanie metod oceny oraz jej skutki – trudności w porównywaniu wyników. Jak udało mi się wykazać na licznych przykładach, konsekwencją dążenia do wykorzystania kategorii jakości życia do bieżącego monitoringu jest konieczność redukcji zmiennych opisujących, przez co łatwo traci się istotę jakości życia. Ważnym wnioskiem z prowadzonych badań jest wykazanie, że rozwiązań tego problemu poszukuje się w podejściu jakościowym, dającym możliwość pełniejszych analiz.

Zagadnienia jakości życia w geografii pojawiły się wraz z ogólnym zainteresowaniem tą problematyką. Analiza piśmiennictwa pozwoliła mi stwierdzić, że na gruncie geografii **nie stworzono odrębnej** koncepcji jakości życia. Geografowie zaakceptowali złożony zakres tego pojęcia i jego wielowymiarowość. Podejście geograficzne wносиło przede wszystkim niedoceniany aspekt przestrzenny oraz umiejętność powiązania jakości życia z warunkami środowiska przyrodniczego.

Badania jakości życia wyraźnie łączyły się z problematyką stanu czystości środowiska, warunków życia, standardu mieszkań, dostępnością do usług, subiektywną percepcją środowiska i krajobrazu [m.in. Cutter 1985; Pacione 1995; Kałamucka 2002, 2004; Zborowski 2004; Andráško 2013]. Wskazałam, że zbliżeniu do problematyki jakości życia sprzyjało powstanie i upowszechnienie nowych pojęć pokrewnych, takich jak jakość środowiska i jakość krajobrazu. Pozwalały one włączyć się geografom w badania jakości życia zarówno bezpośrednio, jak i przez problematykę rozwoju zrównoważonego, dla którego zagadnienia czystości ekologicznej oraz ochrony różnorodności przyrodniczej i krajobrazowej stanowią zagadnienie kluczowe. Wykazałam również, że na gruncie geografii użyteczna okazała się teoria potrzeb, porządkująca znaczenie środowiska i krajobrazu dla jakości życia. W strukturze hierarchicznej, odzwierciedlającej ich znaczenie, znalazły się: zagadnienia stanu środowiska wpływającego na komfort fizyczny i zdrowie, możliwości zaspokajania potrzeb związanych z wyposażeniem w infrastrukturę i dostępnością do usług, subiektywnego odczuwania warunków życia oraz możliwości realizacji potrzeb duchowych powiązanych z samorealizacją i poczuciem tożsamości. W pracy stwierdziłam, że geograficzne badania jakości życia rozwijają się także w obrębie geografii zdrowia. Nową jakość wnieśli geografowie prezentujący nurt humanistyczny. Wprowadzili oni do badań jakości bardzo ważny kontekst miejsca [Helburn 1982; Kearns i Andrews 2010]. „Umiejscowieniu” badań towarzyszyło powiązanie z nurtem wykorzystującym subiektywne opinie ludzi, które – tworząc spójną całość z ocenianymi w sposób obiektywny warunkami życia – stanowią o przewadze badań geograficznych nad badaniami sondażowymi i rankingami. Jak wykazałam, duże znaczenie badań jakości życia widziane było zwłaszcza w aspekcie aplikacyjnym, głównie w planowaniu przestrzennym, przez które można realnie kształtować miejsca przyjazne ludziom [Cutter 1985; Andráško 2013]. Analiza pokazała jednak, że mimo wzrastającej liczby publikacji problematyka jakości życia w geografii, szczególnie w geografii polskiej, nadal jest poza głównym nurtem badań. Przedmiotem największej liczby prac geograficznych są miasta i strefy podmiejskie. Jakość życia na terenach wiejskich jest badana znacznie rzadziej. Badania w większym stopniu nawiązują do szwedzkiego modelu, odzwierciedlając obiektywne aspekty jakości życia powiązane z warunkami i poziomem życia. Są one interpretowane w kontekście różnic rozwojowych między miastem i wsią.

Podjęta w monografii analiza potwierdziła **pierwszą** hipotezę badawczą. W ostatnich latach zagadnienia środowiska przyrodniczego częściej pojawiają się w badaniach jakości życia, ale w ograniczonym zakresie – jako uzupełnienie problematyki skierowanej na zagadnienia społeczno-ekonomiczne i psychologiczne.

b) dotyczące koncepcji zabezpieczenia egzystencji

Stanowiąca przedmiot rozważań w niniejszej pracy koncepcja zabezpieczenia egzystencji pojawiła się później, ale również jako krytyczna reakcja na efekty działań rozwojowych opartych na paradygmacie modernistycznym, głównie związanym z nim zjawiskiem powiększania się ubóstwa. Koncentruje się ona na sposobie zaspokojenia potrzeb ludzi w oparciu o zasoby, jakimi dysponują (możliwości, aktywa i działania). Pozwala ujmować sposoby zabezpieczania w sposób dynamiczny, nie ograniczając się do potrzeb elementarnych. Jak wynika z przeprowadzonych badań, w odróżnieniu od jakości życia, najpierw stanowiła koncepcją badawczą, a potem znalazła zastosowanie w praktyce pomocowej.

Wyniki przeprowadzonej analizy wykazały, że dla geografów bardziej atrakcyjne stało się podejście uwzględniające jej trwałość i zrównoważenie (*sustainable livelihood*), w którym istotny element stanowiły zagadnienia racjonalnego wykorzystania zasobów przyrodniczych. Takie podejście miało duże wartości poznawcze, umożliwiając identyfikację zachowań społecznych i ich zmienność, w istotny sposób wpływających na procesy zrównoważonego rozwoju. Podjęcie tej problematyki przez geografów pozwoliło włączyć się do badań nad rozwojem, wnosząc do nich dobrze znaną im problematykę środowiska i rozwoju zrównoważonego [Lisocka-Jaegermann 2012]. W pracy wykazałam, że rola geografów nie zawsze jest eksponowana, ale podejście geograficzne jest uznawane za bardzo użyteczne ze względu na właściwą dyscyplinie umiejętność badań w skali lokalnej i kompleksowość analiz. Wadą podejścia *sustainable livelihood* jest duża pracochłonność i trudności w zidentyfikowaniu wszystkich elementów decydujących o ostatecznym wyniku.

Koncepcja *sustainable livelihood* znalazła zastosowanie przede wszystkim w badaniach na poziomie lokalnym. W takiej skali odzwierciedla się złożoność sytuacji, w której na warunki przyrodnicze i społeczne oraz sytuację gospodarczą i polityczną, decydujące w największym stopniu o zabezpieczeniu egzystencji, nakładają się skutki procesów zachodzących w skali regionu, kraju, a nawet w skali globalnej. Przeprowadzone badania pozwoliły mi zauważyć podobieństwo w tej kwestii z geograficznym podejściem do badań jakości życia, w których kontekst miejsca jest również ważny. Na podstawie badań stwierdziłam, że wyróżnikiem koncepcji jest jej dynamiczny charakter pozwalający na ujęcie zachodzących zjawisk zarówno w kontekście zagrożeń, jak i szans rozwojowych. Uwydatnia ona znaczenie aktywności aktorów lokalnych, którzy – dysponując określonymi zasobami przyrodniczymi, społecznymi, ekonomicznymi, fizycznymi, ludzkimi – tworzą własne strategie i ścieżki w zabezpieczaniu egzystencji. W świetle przeprowadzonych badań jest to bardzo ważny aspekt koncepcji, ponieważ z góry zakłada możliwość wyjścia z trudnej sytuacji. Podkreśla ją terminologia stosowana w opisie założeń koncepcji: aktywa, kapitały, strategie.

Wyniki przeprowadzonej analizy pozwoliły mi wykazać, że koncepcje jakości życia i zabezpieczenia egzystencji łączy wyraźne odniesienie do warunków środowiska geograficznego. W okresie, gdy formułowano podstawy koncepcji jakości życia, niekorzystne zmiany środowiska

odczytywano jako koszt w osiągnięciu dobrobytu i wokół tych właśnie zmian ogniskował się główny nurt działań, skutkiem których było przyjęcie zasad rozwoju zrównoważonego. W koncepcji zabezpieczenia egzystencji, którą wykorzystywano w badaniach ubogich regionów wiejskich, brak dostępności lub degradacja zasobów nie były kosztem dobrobytu, lecz zagrożeniem podstawowych potrzeb życiowych. Dostępność do wysokiej jakości środowiska i jego zasobów w obu koncepcjach jest elementem sprzyjającym zabezpieczeniu potrzeb i dalszemu rozwojowi.

Na podstawie przeprowadzonych badań stwierdziłam, że koncepcja zabezpieczenia egzystencji jest metodą badawczą użyteczną w opisie warunków życia odzwierciedlających obiektywne aspekty jakości życia ludzi oraz ułatwiającą analizę zaspokojenia podstawowych potrzeb. Stanowi alternatywę dla tradycyjnego sektorowego podejścia do badań warunków życia i problemów ubóstwa. Zasoby ujęte w koncepcji jako kapitały pozwalają na badanie zabezpieczenia egzystencji w kontekście możliwości poprawy sytuacji. Analiza złożonych związków, jakie zachodzą między posiadanymi zasobami, przyjmowanymi strategiami mającymi na celu zabezpieczenie egzystencji a kontekstem instytucjonalnym oraz kontekstem podatności, umożliwia wskazanie „punktów wejścia” dla interwencji, które w najskuteczniejszy sposób mogą przyczynić się do poprawy sytuacji mieszkańców. Wykazałam, że osiągnięcie tego celu nie byłoby możliwe przez zastosowanie powszechnie stosowanej metody wskaźników. Wnikliwa analiza, której wymagają ramy koncepcji zabezpieczenia egzystencji, pozwala również wskazać wygranych i przegranych zachodzących przemian oraz poznać czynniki, które sytuacje te warunkują. Powyższe wnioski świadczą o tym, że wyniki badań zabezpieczenia egzystencji mogą być pomocne w podejmowanych działaniach zmierzających do eliminacji biedy, ubóstwa i wykluczenia społecznego.

W analizie zwróciłam uwagę na ważny aspekt koncepcji podkreślający upodmiotowienie ludzi. W koncepcji tej ludzie są kreatorami rzeczywistości, a nie tylko pasywnymi odbiorcami istniejącej sytuacji. Ten kontekst bardzo wyraźnie zbliża ją do badań jakości życia. Bardzo ważnym aspektem stosowania koncepcji jest również możliwość identyfikowania czynników o charakterze ponadlokalnym, które wpływają na zabezpieczenie egzystencji. Z punktu widzenia geografii bardzo ważny jest kontekst podatności, obejmujący sytuacje i zjawiska niezależne od ludzi, przez który można wskazać znaczenie środowiska dla zaspokajania potrzeb ludzi.

Za mocną stroną koncepcji uznaję kompleksowość podejścia obejmującego nie tylko zasoby, określane jako kapitały, ale również czynniki umożliwiające dostęp do nich, kontekst podatności obrazujący wrażliwość na wydarzenia i zjawiska zagrażające egzystencji, przyjmowane strategie radzenia sobie z trudnościami i ich efekty. Zachodzące wzajemne sprzężenia zwrotne między elementami koncepcji powodują, że dopiero ich łączna analiza daje pełny obraz zjawiska. Zaletą koncepcji jest również możliwość stosowania jej zarówno na gruncie naukowym, jak i w praktycznych

działaniach pomocowych. Wśród wad tego podejścia najważniejsze to duża pracochłonność i trudności w zidentyfikowaniu wszystkich elementów decydujących o ostatecznym wyniku.

c) dotyczące koncepcji świadczeń ekosystemów

Przedmiotem analizy była również koncepcja świadczeń ekosystemów. W jej ujęciu środowisko traktowane jest jako kapitał przyrodniczy generujący strumień korzyści dla ludzi (zarówno pojedynczych osób, jak i społeczności, a także gospodarki) [MEA 2005]. Jak wykazałam, koncepcja ma charakter naukowy, ale wykorzystywana jest również w działaniach praktycznych. W analizie zwróciłam uwagę, że koncepcja usług ekosystemów znalazła podatny grunt w społeczeństwach o wysokim stopniu rozwoju, zainteresowanych przywracaniem walorów przyrodniczych terenom zdegradowanym oraz ekologizacją środowiska miejskiego. W tym kontekście jest ona powiązana z urbanistycznym nurtem jakości życia, rozwijanym już od lat 50. ubiegłego wieku. Dokonana analiza pozwoliła mi potwierdzić też jej związek z koncepcją zabezpieczenia egzystencji. Ich komplementarność zauważalna jest zwłaszcza w odniesieniu do społeczności uboższych, dla których ubytek kapitału przyrodniczego pogarsza warunki życia, a nawet zagraża egzystencji [*Ekonomia ekosystemów...* 2008]. W takim ujęciu usługi ekosystemów stanowią podstawę dobrostanu ludzi, a zachowanie dobrego stanu środowiska i właściwe jego funkcjonowanie są jednym ze sposobów ograniczania ubóstwa. Wspólną cechą obu koncepcji jest analiza rozbieżności i konfliktów wśród grup interesariuszy. Problematyka świadczeń ekosystemów znana jest zwłaszcza geografom specjalizującym się w zagadnieniach geografii fizycznej i ochrony środowiska. Wnoszą oni do badań nie tylko znajomość funkcjonowania środowiska, ale także analiz przestrzennych. W pracy wskazałam na możliwość włączenia geografów do badań świadczeń również przez badania szeroko pojętej jakości życia i zabezpieczenia egzystencji.

W wyniku analizy stwierdziłam, że dla zabezpieczenia egzystencji najistotniejsze są świadczenia zasobowe [Costanza i in. 2014]. W dalszej perspektywie zdecydowanie wzrasta znaczenie świadczeń regulacyjnych, które decydują o zrównoważonym, stabilnym zaspokajaniu potrzeb i dalszym rozwoju. Wśród usług ekosystemów znacząca rola przypada usługom kulturowym, które wyraźnie powiązane są z jakością życia. W świetle przeprowadzonych badań koncepcja świadczeń ekosystemów pełni rolę spoiwa między obiema wcześniej omówionymi koncepcjami: jakości życia i zabezpieczenia egzystencji.

Propozycja nowego podejścia badawczego

W omawianych koncepcjach zauważyłam szereg elementów wspólnych, które pozwoliły mi zaproponować **nowe, syntetyczne podejście**, co uznaję za istotne osiągnięcie badawcze. W podejściu tym jakość życia jako pojęcie najbardziej kompleksowe, przyjęte powszechnie za miernik efektów

zrównoważonego rozwoju i pożądaną cel życia, pozostaje pojęciem kluczowym. Jest ona efektem strategii podejmowanych dla zabezpieczenia różnorodnych potrzeb. Warunki i sposób życia, charakteryzujące obiektywny aspekt jakości życia, bardziej kompleksowo opisują kluczowe elementy koncepcji zabezpieczenia egzystencji. Największe znaczenie w opisywanym modelu przypada kompleksowi kapitałów (zasobów), uwzględniającemu – oprócz zasobów w sensie fizycznym – również czynniki o charakterze niematerialnym, istotne w zaspokajaniu różnorodnych potrzeb, jak np. kapitał społeczny. Proponowany przez mnie model uwzględnia też ważny kontekst dostępności do zasobów, podkreślając, że możliwości realizacji potrzeb w oparciu o zasoby określają różnorodne formalne i nieformalne czynniki o charakterze instytucjonalnym. Kontekst podatności wskazuje uwarunkowania o charakterze przyrodniczym i społecznym, które – podobnie jak szanse stwarzane przez struktury pośredniczące – mogą wpłynąć na możliwości zabezpieczenia egzystencji. Uwarunkowania środowiskowe umiejscowione są w kapitale przyrodniczym, jak wynika to z koncepcji świadczeń ekosystemów pierwotnym względem innych kapitałów, oraz w kontekście podatności, który może w negatywny sposób wpływać na zasoby. Podejmowane strategie jako działania celowe, wynikające z dostępności i możliwości wykorzystania zasobów, motywowane są potrzebami ludzi i ich aspiracjami opartymi o akceptowany zestaw wartości. Wynikiem końcowym przyjmowanych strategii jest zabezpieczenie egzystencji, realizacja potrzeb niematerialnych oraz uzyskiwany w jej wyniku poziom satysfakcji. W sytuacji skutecznych strategii, ocenianych pozytywnie, osiągnięta jest wysoka jakość życia, następuje akumulacja aktywów oraz wzrasta odporność na sytuacje kryzysowe. Niezadowolające wyniki uszczuplają aktywa, przyczyniając się do wzrostu podatności na zagrożenia.

Największą zaletą tego podejścia jest możliwość połączenia opisu jakości życia w wymiarze niewartościującym (deskryptywnym) z jej wymiarem wartościującym (komparatywnym). Jak wykazałam, współczesne badania jakości życia skupiają się przede wszystkim na uzyskaniu odpowiedzi na pytanie: na ile, w jakim stopniu? Nie dają natomiast jasnych odpowiedzi na pytanie: w jaki sposób, z jakiego powodu? W kontekście przeprowadzonej analizy można stwierdzić, że dopiero uzyskanie wszystkich odpowiedzi daje pełny obraz zjawiska. Ten brak w badaniach jakości życia należy wskazać jako szansę dla geografii, ponieważ odpowiedzi na tak postawione pytania zawsze stanowiły ważny element badań geograficznych i odzwierciedlały istotny wkład geografów w charakterystykę rzeczywistości. Opis sposobów życia ludzi, jako jedno z najważniejszych zadań geografii, był stosowany w początkach XX w. w ramach antropogeografii. Jego kluczowymi pojęciami, jakie wprowadził P. Vidal de la Blache, były: środowisko rozumiane nie jako system przyrodniczy, lecz jako miejsce (*milieu*) oraz sposób życia (*genre de vie*). Najpełniej można je było badać w skali lokalnej, w krajobrazach otwartych, o małym przekształceniu środowiska, gdzie relacja między człowiekiem i środowiskiem jest najbardziej czytelna.

Nowa propozycja badań, oparta na pogłębionej analizie różnorodnych podejść, pozwala **połączyć** statyczną ocenę jakości życia, uchwyconą w określonym przedziale czasowym, z opisem sposobów zabezpieczenia egzystencji, włączając w jej strukturę koncepcję świadczeń ekosystemów. Uwzględnienie kontekstu podatności, analizy struktur i procesów przekształcających oraz strategii tworzy z proponowanego podejścia strukturę holistyczną, a zarazem dynamiczną.

Wybór metod badawczych

Wybór szczegółowej metody zastosowanej do empirycznego sprawdzenia proponowanego podejścia uwzględniał wnioski, jakie wynikają ze współczesnej dyskusji nad rozwojem teoretyczno-metodologicznym w geografii, zwłaszcza geografii człowieka [Maik 2007; Lisowski 2007; Suliborski 2008; Wójcik 2012]. Wskazywano w niej na konieczność zaniechania nadmiernego rygoryzmu metodologicznego i koncentrowania się na stosowaniu wyrafinowanych technik statystycznych, które nie wnoszą nowych, interesujących poznawczo treści [Chojnicki 2004]. Na gruncie geografii humanistycznej wykazano, że wyniki takich badań niewiele mówią o relacjach człowieka ze środowiskiem, zwłaszcza na poziomie jednostkowym [Chojnicki 2010]. Mające miejsce od lat 80. ubiegłego wieku nakładanie się nowych rozwiązań metodologicznych na istniejące modele badawcze, doprowadziło do wystąpienia charakterystycznego dla geografii XXI w. pluralizmu metodologicznego, a w sferze technik badawczych – do łączenia ze sobą przeciwstawnych metod jakościowych i ilościowych, obiektywnych, badających zjawiska i obiekty, oraz subiektywnych, „rozumiejących”, czyli uwzględniających współczynnik humanistyczny [Maik 2007]. W rozstrzygnięciu wyboru metod i proporcji między metodami ilościowymi i jakościowymi pomocą okazała się zachęta zawarta w cytowanej wyżej pracy W. Maika [2007], w której autor podkreśla siłę klasycznego podejścia geograficznego w opisie rzeczywistości, na którą składają się różne zjawiska występujące na Ziemi. Uwzględniając powyższe aspekty, a także ze względu na złożoność analizowanych zjawisk, wykorzystałam w badaniach podejście określane jako triangulacyjne, wzorowane na **etnosondażu**, obejmujące:

- analizę danych wtórnych,
- badanie kwestionariuszowe,
- wywiady rozszerzone z liderami i mieszkańcami,
- bezpośrednie obserwacje w terenie.

Badaniami kwestionariuszowymi objęto 400 gospodarstw domowych. Pytania pogrupowane były według głównych dziedzin jakości życia: mieszkanie i otoczenie, praca, finanse, sytuacja materialna, zdrowie i wykształcenie, styl życia, bezpieczeństwo, sieci społeczne, instytucje i samorządność, poprawa sytuacji, przyroda i krajobraz oraz zawierały pytania podsumowujące.

Wywiady pogłębione z mieszkańcami [32] i liderami lokalnymi [30] przeprowadziłam osobiście. Badania prowadzone były od czerwca 2015 r. do stycznia 2016 r.

Dobór obszarów badań

O doborze obszarów wybranych w celu weryfikacji nowego podejścia, zaprezentowanych w empirycznej części pracy, zdecydowała konieczność odzwierciedlenia różnych warunków środowiska przyrodniczego oraz sposobów, w jakich mieszkańcy przystosowują się do dynamicznych zmian zachodzących po transformacji ustrojowej. Z przyjętych założeń wynikało, że powinny się one znajdować na terenach wiejskich o niskim poziomie rozwoju. Kryteria te spełniało województwo lubelskie. W oparciu o publikowane wskaźniki statystyczne uznawane jest ono za region zacofany, rolniczy, peryferyjny, w którym zachodzą niekorzystne procesy demograficzne, a jego położenie na styku wielu granic o charakterze przyrodniczym, historycznym i kulturowym jest przyczyną dużego zróżnicowania środowiska geograficznego.

W celu weryfikacji nowego podejścia posłużyłam się studiami przypadków trzech gmin położonych w południowej, najbardziej zróżnicowanej części województwa:

1. Dołhobyczów, gminy położonej na Wyżynie Zachodniowołyńskiej przy granicy z Ukrainą, posiadającej bardzo dobre warunki do rozwoju rolnictwa, na obszarze której znajduje się 14 wsi popegeerowskich.
2. Dzierzkowice, gminy położonej w południowej części Wyżyny Lubelskiej, do niedawna typowo rolniczej z dominacją małych gospodarstw rolnych, na obszarze której rozwinęło się rolnictwo plantacyjne.
3. Janów Lubelski, gminy obejmującej pogranicze Wyżyny Lubelskiej i Kotliny Sandomierskiej. Przedmiotem zainteresowania były tu osady śródleśne położone w centrum rozległego obszaru leśnego Lasów Janowskich, w których znaczenie funkcji rolniczych po transformacji ustrojowej w gwałtowny sposób zmalało na rzecz funkcji turystycznej i rekreacyjnej.

Mimo stosunkowo niedużych odległości między wybranymi gminami, należą one do trzech różnych obszarów geograficznych Europy: Wschodniej (Dołhobyczów), Zachodniej (Dzierzkowice) i Południowej (osady śródleśne w gminie Janów Lubelski). Wszystkie obszary rozwijały się w zróżnicowanych uwarunkowaniach historycznych i społeczno-ekonomicznych. Łączy je natomiast peryferyjność położenia.

Wyniki badań studialnych

Poddane analizie studia przypadków z gmin województwa lubelskiego potwierdziły słuszność drugiej tezy pracy. Przyjęte koncepcje zabezpieczenia egzystencji i świadczeń ekosystemów okazały się

użyteczne w analizie różnorodności sposobów zabezpieczania egzystencji i wykorzystania w nich dostępnych zasobów środowiska oraz jakości życia w społecznościach zamieszkujących badane obszary.

Badania studialne wykazały, jak na życie mieszkańców wybranych obszarów w różnym stopniu wpłynęły czynniki historyczne i polityczne, położenie oraz cechy środowiska przyrodniczego i społeczno-gospodarczego. Dla życia mieszkańców gminy **Dołhobyczów** duże znaczenie miały czynniki historyczne, pograniczność położenia i konsekwencje zmian ustrojowych, które w latach 90. ubiegłego wieku przyniosły likwidację Państwowych Gospodarstw Rolnych. Wyjątkowo wysoka jakość gleb, stanowiąca główny kapitał, w ograniczonym zakresie wpływa na poprawę jakości życia mieszkańców. W zadowalający dla siebie sposób wykorzystuje ją stosunkowo niewielu właściciele dużych, dobrze wyposażonych w sprzęt gospodarstw rolnych oraz dzierżawcy dawnych gospodarstw państwowych. Badania wykazały, że ograniczony dostęp do ziemi w małych gospodarstwach rolnych w warunkach gospodarki rynkowej nie zapewniał godziwego utrzymania dla wielu rodzin, które przyjmowały różnorodne, złożone strategie zabezpieczenia potrzeb. Dla większości gospodarstw domowych sposobem na przetrwanie są strategie migracyjne: stała emigracja oraz migracje wahadłowe niektórych członków rodziny, zapewniające okresowy dochód. Likwidacja PGR-ów w świetle koncepcji zabezpieczenia egzystencji miała charakter szoku, który – w sytuacji słabego kapitału wykształcenia i braku możliwości znalezienia innej pracy – spowodował powstanie grupy osób „przegranych” w przemianach strukturalnych. Głównym źródłem utrzymania stała się dla nich pomoc społeczna. Rozwiązaniem problemów społecznych i bodźcem rozwoju byłoby stworzenie możliwości zatrudnienia, które w rozmowach z mieszkańcami i lokalnymi liderami przybierało charakter „wołania o pracę”, pozwalającego nie tylko poprawić status materialny, ale też przywracającego poczucie społecznej przydatności i godności. Badania wykazały, że atut przygranicznego położenia gminy, wiązany z możliwością pewnego ożywienia gospodarczego w oparciu o nowe przejście graniczne, na razie jest słabo wykorzystany i nie gwarantuje szybkich zmian. Jakość życia, wyrażona stopniem zadowolenia z życia, mimo największego wśród badanych obszarów rozwarstwienia w statusie materialnym mieszkańców była stosunkowo wysoka (80% zadowolonych).

Przykład gminy **Dzierzkowice** pokazał, jak kształtują się podstawy egzystencji i jakość życia w warunkach nieznacznie niższej jakości produkcyjnej gleb i w odmiennym położeniu geograficznym. Rolniczy charakter gminy wpisany jest w gospodarowanie oparte na tradycyjnych gospodarstwach rodzinnych. Szanse rozwojowe mieszkańców gminy wynikały z sąsiedztwa Kraśnika, gdzie można było znaleźć zatrudnienie, oraz z możliwości zakładania plantacji krzewów owocowych. Mieszkańcy gminy dysponują większym kapitałem wykształcenia i stosunkowo dużym, chociaż ukrytym, kapitałem społecznym. Zwartość osadnictwa przyczyniła się do szybszego wyposażenia gminy w infrastrukturę

techniczną. Postrzeganiu wysokich walorów krajobrazowych i rekreacyjnych, zarówno przez mieszkańców, jak i władze gminy, nie towarzyszy jeszcze właściwe ich wykorzystanie, które mogłoby przynieść wymierne korzyści mieszkańcom. Podobnie jak w innych analizowanych obszarach, problemem jest brak pracy. Duże wahania cen na rynku owoców, które stanowią istotne źródło dochodów, stawia wiele gospodarstw domowych w sytuacji niepewności, stąd nadal realizowane są strategie migracyjne. Społeczność gminy, „zahartowana” w radzeniu sobie w trudnych sytuacjach, również ze względu na trwałość wartości rodzinnych wydaje się być bardziej odporna na różnego rodzaju zmiany. Potwierdza to niski poziom roszczeniowości osób korzystających z pomocy socjalnej.

Podstawy egzystencji i jakość życia w społecznościach osad śródleśnych w gminie **Janów Lubelski** kształtowały się w zupełnie odmiennych warunkach. Puszcząński charakter osad, peryferyjność i izolacja przestrzenna sprawiły, że oprócz opartego o niskiej jakości gleb rolnictwa, w naturalny sposób w strategii mieszkańców wpisane były renta położenia i usługi otaczających ekosystemów leśnych i wodnych. Położenie przy granicy z zaborem austriackim stanowiło w przeszłości źródło dochodów z handlu i przemytu. Osiedlenie się grupy galicyjskich garncarzy stworzyło szanse dla rozwoju garncarstwa, które jako źródło utrzymania wielu rodzin przetrwało do lat 80. ubiegłego wieku. Wyniki badań wykazały, że znaczenie zasobowych świadczeń ekosystemów leśnych wspomagających zabezpieczenie egzystencji wzrosło w latach 90. ubiegłego wieku w sytuacji małej opłacalności rolnictwa i ograniczenia rozwoju przemysłu w Stalowej Woli, Nisku i Janowie Lubelskim. Obecnie wzrasta również rola świadczeń kulturowych związanych z rozwojem turystyki i rekreacji. Szanse rozwojowe na razie ogranicza niska aktywność mieszkańców. W badaniach stwierdzono istnienie zjawiska atomizacji, zamykania się w kręgu rodziny, małego zaangażowania w działania wspólne mieszkańców, a jednocześnie – w sposób najbardziej widoczny – pozytywne efekty działań liderów lokalnych. Badania potwierdziły tezę związku satysfakcji z życia z rozkładem nierówności. Mieszkańcy osad śródleśnych odznaczyli się najmniejszym zróżnicowaniem dochodów i najwyższym deklarowanym stopniem zadowolenia z życia (82,7%).

Przeprowadzone badania empiryczne wykazały, że istnieje związek między zabezpieczaniem egzystencji i szeroko pojętą jakością środowiska oraz jej odczuwaniem przez mieszkańców terenów objętych badaniami. Jakość środowiska doświadczana jest przez wszystkich. Badania wyraźnie potwierdzają potrzebę włączenia zagadnień środowiska do badań szeroko pojętej jakości życia. Jest to bardzo ważny element egzystencji ludzi na terenach wiejskich. Korzystają oni z zasobowych świadczeń ekosystemów, ale istotne są również kwestie kulturowe, w tym identyfikacja z miejscem. Analizowane przykłady pokazały, że mieszkańcy nie są skłonni do wyjazdu na stałe z miejscowości, w której mieszkają, o ile nie uzasadniają tego trudności ze znalezieniem pracy. Inwestowanie w dom, otoczenie i gospodarstwo przez wiele osób emigrujących za pracą, świadczy o chęci powrotu. Wyniki przeprowadzonych badań dają podstawę do ponownego rozważenia słuszności założeń strategii

rozwoju na poziomie regionalnym, w których zakłada się migrację ludności wiejskiej do miast jako właściwy kierunek dla dalszego rozwoju regionu.

Wnioski końcowe

Poddane analizie koncepcje jakości życia, zabezpieczenia egzystencji i świadczeń ekosystemów powstały jako wynik niezadowolenia z efektów rozwoju. Dokonane porównanie wykazało, że dzięki podejściu eksponującemu ludzi jako podmiot procesów rozwojowych w swoich założeniach mają one wiele cech wspólnych. Wyniki przeprowadzonych badań teoretycznych, a zwłaszcza ich empiryczna egzemplifikacja w oparciu o przyjęty nowy model badań, wskazały na istnienie dotychczas nieuwzględnianej w geograficznych badaniach jakości życia wartości, dla określenia której proponuję termin „**kapitał miejsca**”. Stanowią go zarówno terytorium, jak i mieszkający tam ludzie wraz z zasobami, jakie posiadają, sposobem życia, kulturą oraz istotnymi dla nich wartościami i celami, które realizują. Kapitał miejsca obejmuje tak wartości materialne, jak i niematerialne, znajdujące się w przekształcanym krajobrazie, zasobach wiedzy mieszkańców, ich aktywności zmierzającej do zapewnienia oczekiwanego poziomu zabezpieczenia egzystencji i dalszego rozwoju, których wynikiem jest oczekiwana wysoka jakość życia. W tym kontekście każde miejsce staje się ważne, ponieważ oznacza określony, nazwany fragment przestrzeni geograficznej, w której żyją ludzie stanowiący nieodłączną część otaczającego ich środowiska. Takie ujęcie kapitału miejsca odróżnia go od podejścia urbanistycznego, skoncentrowanego na kreacji miejsc publicznych i marketingu miejsc. Kapitał miejsca z perspektywy geograficznej zakorzeniony jest w przestrzeni geograficznej, a więc ma charakter pierwotny, właściwy każdemu miejscu. Tak pojęty kapitał najlepiej rozumieją i potrafią badać geografowie. Nazywając ten kapitał i wprowadzając go do problematyki badawczej, geografowie mają szansę włączyć się aktywnie do badań nad szeroko pojętą jakością życia. Wskazanie tego kapitału stanowi kolejne istotne osiągnięcie badawcze. Określenie „kapitał” może być przedmiotem dyskusji. Mając jednak na uwadze powszechność takich pojęć, jak kapitał ludzki i kapitał społeczny, które przyjęły się we współczesnym języku geografii, należy oczekiwać, że pojęcie to zostanie zaakceptowane i podniesie rangę podejścia geograficznego w coraz powszechniejszych badaniach jakości życia i rozwoju zrównoważonego.

Podsumowując, przedstawiona monografia jako synteza geograficzna może przyczynić się do rozwoju badań nad jakością życia i zabezpieczeniem egzystencji przez geografów. Jej głównym walorem jest kompleksowe podejście do jakości życia, uwzględniające znaczenie środowiska geograficznego. W wymiarze poznawczym praca wnosi nowe treści do literatury geograficznej, wskazując zasadność wykorzystania w geograficznych badaniach jakości życia i zabezpieczenia egzystencji dorobku nauk pokrewnych. Po raz pierwszy w Polsce do badań zastosowano elementy niemal nieznanego w rodzimej literaturze koncepcji zabezpieczenia egzystencji (*sustainable livelihood*).

Osiągnięciem w aspekcie metodologicznym jest stworzenie nowego podejścia do badań jakości życia w skali lokalnej, wykorzystującego elementy trzech koncepcji: jakości życia, zabezpieczenia egzystencji i usług ekosystemów, uzasadnionego z punktu widzenia kwalitologii. Rezultatem części empirycznej jest uzyskanie syntetycznego obrazu jakości życia mieszkańców trzech gmin regionu peryferyjnego Unii Europejskiej, uwzględniającego znaczenie środowiska przyrodniczego i podkreślającego podmiotowość ludzi. Osiągnięciem wynikającym z obu części pracy jest wskazanie kapitału miejsca jako wartości istotnej w badaniach geograficznych na poziomie lokalnym.

Znaczenie aplikacyjne

Przeprowadzone badania mają również aspekt aplikacyjny. Proponowane podejście skierowane jest głównie do badań w skali lokalnej. Uwzględnia ono złożony charakter jakości życia, pozwala identyfikować także przyczyny niepowodzeń, ubóstwa, wykluczenia. Jego ukierunkowanie na upodmiotowienie ludzi może być wykorzystane w programach skierowanych do społeczności lokalnych wpisanych w strategię unijną, m.in. „Europa 2020”, której celem jest sprzyjanie włączaniu społecznemu. Model ten może być wykorzystany też w tworzeniu strategii lokalnych. Analiza kapitału miejsca może podnieść jakość tych strategii.

Wykaz publikacji cytowanych

- Adamiec M., Popiołek K. (1993), *Jakość życia między wolnością a mistyfikacją*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, nr 2, s. 93–101.
- Allardt E. (1993), *An alternative to the Swedish model of welfare research*, [w:] M. Nussbaum, A. Sen, *The Quality of Life*, Clarendon Press, Oxford, s. 88–95.
- Andráško I. (2013), *Quality of Life: An Introduction to the Concept*, Masarykova Univerzita, Brno.
- Borys T. (1991), *Kwalimertia. Teoria i zastosowania*, Akademia Ekonomiczna w Krakowie, Kraków.
- Campbell A., Converse P.E., Rodgers L.W. (1976), *The Quality of American Life: Perceptions, Evaluations and Satisfactions*, Russel Sago Foundation, New York.
- Carney D. (2002), *Sustainable Livelihoods Approaches: Progress and Possibilities for Change*, DFID, London.
- Chambers R., Conway G.R. (1991), *Sustainable rural livelihoods: Practical concepts for 21st century*, IDS Discussion Paper 296, Brighton, s. 1–23.
- Chojnicki Z. (2010), *Koncepcje i studia metodologiczne i teoretyczne w geografii*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Chojnicki Z. (red.) (2004), *Geografia wobec problemów teraźniejszości i przyszłości*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Costanza R., D’Arge R., Groot R. de, Farber S., Grasso M., Hannon B., Limburg K., Naeem S., O’Neill R.V., Paruelo J., Raskin R.G., Sutton P., Belt M. van den (1997), *The value of the world’s ecosystem services and natural capital*, „Nature”, No. 387, s. 253–260.
- Costanza R., Groot R. de, Sutton P., Ploeg S. van der, Anderson S.J., Kubiszewski I., Farber S., Tuner R.K. (2014), *Changes in the global value of ecosystem services*, „Global Environmental Change”, No. 26, s. 152–158.
- Cutter S.L. (1985), *Rating Places. A Geographer’s View on Quality of Life*, Association of American Geographers, Washington.
- Czapiński J., Panek T. (2015), *Diagnoza społeczna 2015. Warunki i jakość życia Polaków*, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa (listopad).
- Czerny M. (2008), *Koncepcja zabezpieczenia egzystencji i podatności społecznej w rozwoju regionalnym*, „Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN”, z. 237, s. 171–185.

- Czerny M., Czerny A. (2015), Zabezpieczenie egzystencji (livelihoods) w dyskusji o bezpieczeństwie ekonomicznym regionów peryferyjnych, „Journal of Modern Science”, t. 2, z. 25, s. 241–260.
- Daily G.C. (ed.) (1997), *Nature's Services: Societal Dependence on Natural Ecosystems*, Island Press, Washington DC.
- Dalkey N.C. (1968), *Quality of Life*, The Rand Corporation, Santa Monica.
- De Haan L., Zoomers A. (2005), *Exploring the frontier of livelihood research*, „Development and Change”, Vol. 36 (1), s. 27–47.
- Ekonomia ekosystemów i bioróżnorodności* (2008), Urząd Oficjalnych Publikacji Wspólnot Europejskich, Komisja Europejska, Luksemburg, http://ec.europa.eu/environment/nature/biodiversity/economics/pdf/teeb_report_pl.pdf [dostęp: 06.07.2016].
- Helburn N. (1982), *Geography and quality of life*, „Annals of the Association of American Geographers”, Vol. 72 (4), s. 445–456.
- Kałamucka W. (2002), *Styl życia społeczności wiejskich. Wyniki badań empirycznych z Lubelszczyzny*, [w:] E. Orłowska (red.), *Kultura jako przedmiot badań geograficznych. Studia teoretyczne i regionalne*, Oddział Wrocławski PTG, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, s. 225–236.
- Kałamucka W. (2004), *Krajobraz i ogród wiejski w geograficznych badaniach nad jakością życia*, [w:] Z. Borkowski (red.), *Krajobraz i ogród wiejski*, t. 2, KUL, Lublin.
- Kearns R.A., Andrews G. (2010), *Geographies of well-being*, [w:] S.J. Smith, R. Pain, S. Marston, J.P. Jones (eds.), *The SAGE Handbook of Social Geographies*, SAGE, London, s. 309–328.
- Knox P.L. (1975), *Social Well-being: A Spatial Perspective*, Oxford University Press, London.
- Kolman R. (1973), *Ilościowe określanie jakości*, PWE, Warszawa.
- Kronenberg J. (2016), *Usługi ekosystemów – nowe spojrzenie na wartość środowiska przyrodniczego*, [w:] A. Rzeńca (red.), *EkoMiasto#Środowisko. Zrównoważony, inteligentny i partycypacyjny rozwój miasta*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 63–88.
- Lisocka-Jaegermann B. (2012), *Model zabezpieczenia egzystencji w badaniach i działaniach w zakresie rozwoju lokalnego w dobie globalizacji*, [w:] G. Chimiak, M. Fronia (red.), *Globalizacja a rozwój. Szanse i wyzwania dla Polski*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, s. 120–137.
- Lisowski A. (2007), *Przedmiot badań, funkcje i tożsamość geografii na początku XXI w.*, [w:] W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski (red.), *Geografia a przemiany współczesnego świata. Podstawowe idee i koncepcje geografii*, t. 3, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz, s. 39–54.
- Łuszczuk M. (2013), *Pomiar jakości życia w skali międzynarodowej*, Fundacja Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków.
- Maik W. (2007), *Geografia a współczesność w świetle tradycji myśli geograficznej*, [w:] W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski (red.), *Geografia a przemiany współczesnego świata*, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz, s. 39–54.
- MEA (2005), *Ecosystems and Human Well-being: Synthesis*, Island Press, Washington.
- Michałowski, A. (2011), *Przestrzenne usługi środowiska w świetle założeń ekonomii zrównoważonego rozwoju. Problemy Ekorozwoju: studia filozoficzno-socjologiczne*, 6(2), 117-126.
- Misiak W. (1993), *Jakość życia w osiedlach miejskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Mizgajski A. (2010), *Świadczenia ekosystemów jako rozwijające się pole badawcze i aplikacyjne*, „Ekonomia i Środowisko”, nr 1 (37), s. 11–37.
- Ostasiewicz W. (red.) (2004), *Ocena i analiza jakości życia*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. O. Langego, Wrocław.
- Pacione M. (1982), *The use of objective and subjective measures of quality of life in human geography*, „Prog. Hum. Geogr.”, Vol. 6 (4), s. 495–514.
- Panek T. (2016), *Jakość życia. Od koncepcji do pomiaru*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa.
- Scoones I. (1998), *Sustainable Rural Livelihoods: A Framework for Analysis*, IDS Working Paper No. 72.
- Sęk H. (1993), *Jakość życia a zdrowie*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, nr 2, s. 110–117.
- Słaby T. (2011), *Nowe propozycje w badaniach jakości życia*, „Studia i Prace Kolegium Zarządzania SGH w Warszawie”, z. 108, s. 125–136.

- Solon J. (2008), *Koncepcja Ecosystem Services i jej zastosowania w badaniach ekologiczno-krajobrazowych*, [w:] T.J. Chmielewski (red.), *Struktura i funkcjonowanie systemów krajobrazowych: meta-analiza, modele, teorie i ich zastosowania*, „Problemy Ekologii Krajobrazu”, nr 21, s. 25–44.
- Stacewicz J. (1984), *Jakość życia a sposób gospodarowania*, „Monografie i Opracowania Szkoły Głównej Planowania i Statystyki”, nr 136, s. 11–24.
- Suliborski A. (2008), *O znaczeniu syntezy naukowej w geografii*, [w:] S. Liszewski, J. Łoboda, W. Maik (red.), *Stan i perspektywy rozwoju geografii w Polsce*, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz, s. 79–90.
- Chojnicki Z. (2007), *Geografia wobec problemów współczesnego świata*, [w:] W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski (red.), *Geografia a przemiany współczesnego świata*, t. 3: *Podstawowe idee i koncepcje geografii*, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz, s. 15–24.
- Tomaszewski T. (1984), *Środowiskowe i sytuacyjne uwarunkowanie życia, rozwoju i działalności człowieka*, [w:] *Ślady i wzorce*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa.
- Wallis A. (1976), *Jakość życia – problemy i propozycje*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, nr 2, s. 135–150.
- Wójcik M. (2012), *Geografia wsi w Polsce. Studium zmiany podstaw teoretyczno- metodologicznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Zborowski A. (2004), *Wybrane aspekty badań jakości i poziomu życia w dużym mieście*, [w:] J. Jażdżewska (red.), *Zróżnicowanie warunków życia ludności w mieście*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 19–30.
- Ziobrowski Z. (1992), *Mierniki jakości przestrzeni miejskiej*, IGPIK, Warszawa.
- Żylicz T. (2010), *Wycena usług ekosystemów. Przegląd wyników badań światowych*, „Ekonomia Środowiska”, nr 37, s. 31–45.

2. Omówienie pozostałych osiągnięć naukowo-badawczych

Pozostałe osiągnięcia naukowe wynikają z moich zainteresowań badawczych, ukształtowanych już w okresie studiów geograficznych na specjalności kształtowanie i ochrona środowiska, które ukończyłam z wyróżnieniem. Zainteresowania te były i są związane z badaniami szeroko pojętej relacji człowiek – środowisko, w których szczególną uwagę zwracałam na aspekty społeczne. Wyniki moich badań prezentowałam podczas międzynarodowych i krajowych konferencji naukowych oraz opublikowałam w postaci artykułów naukowych, rozdziałów w monografiach i map tematycznych.

Relacje te badałam na terenie Polski Wschodniej i Południowo-Wschodniej oraz na ich pograniczu z krajami sąsiadującymi. Obszary badawcze to przede wszystkim Lubelszczyzna (w szczególności Roztocze) i zachodnia część Wyżyny Lubelskiej. Kilka prac dotyczyło Ukrainy, jedna – Słowacji. Pod względem typów badanych obszarów dominowały tereny wiejskie, obszary peryferyjne, obszary chronione i doliny rzeczne. Ważny kierunek moich badań związany jest z kartografią. Opracowania kartograficzne odnosiły się zarówno do poziomu regionalnego, krajowego, jak i międzynarodowego.

- przed uzyskaniem stopnia doktora

Osiągnięcia naukowe przed uzyskaniem stopnia doktora związane są z następującymi tematami badawczymi:

1. Ocena antropogenicznych przekształceń środowiska geograficznego.
2. Delimitacja i funkcjonowanie obszarów chronionych.
3. Geografia zdrowia.
4. Geograficzne uwarunkowania jakości życia.

Pierwsze prace badawcze dotyczyły **oceny przekształceń środowiska na skutek antropopresji** w małych miastach zachodniej części Lubelszczyzny: Nałęczowa i Opoła Lubelskiego. Udokumentowano w nich silne przekształcenia komponentów abiotycznych środowiska, związane z emisją zanieczyszczeń na skutek rozwoju komunikacji i przemysłu, zagrażające zdrowiu mieszkańców i osób przebywających na leczeniu sanatoryjnym [Kałamucka 1987 VIII.1; Kałamucka 1987 XIV. 3]. Badania stanu środowiska w Nałęczowie przyczyniły się do zainteresowania bardzo rzadką w tym okresie problematyką **geografii zdrowia** [Kałamucka 1994 II.1]. Dzięki współpracy z zespołem badawczym Akademii Medycznej w Lublinie powstał artykuł prezentujący wyniki unikalnych badań stanu zdrowia ludności wiejskiej kilkunastu gmin Lubelszczyzny w powiązaniu z cechami środowiska przyrodniczego. Rezultaty prac wskazywały na związki występowania niektórych schorzeń z cechami środowiska oraz różnice między subiektywnym odczuwaniem stanu zdrowia a stanem stwierdzonym w badaniu lekarskim [Kałamucka 1993 XIV.11].

Ważnym nurtem badań, który rozwijałam i osiągnęłam w tym zakresie znaczący dorobek, jest problematyka **delimitacji i funkcjonowania obszarów chronionych**. Wynikiem prac podjętych w zespole prof. T. Wilgata było opracowanie dokumentacji utworzenia systemu obszarów chronionych w województwie lubelskim. Mój wkład polegał na rozpoznaniu i przedstawieniu problemów społeczno-ekonomicznych w wyznaczonych obszarach (z wyjątkiem PK Pojezierze Łęczyńskie). Dla Kraśnickiego Obszaru Chronionego Krajobrazu wykonałam szczegółową inwentaryzację środowiska przyrodniczego i społeczno-ekonomicznego oraz przygotowałam dokumentację do jego utworzenia w ramach systemu obszarów chronionych. Rezultatem prac było prawne usankcjonowanie systemu obszarów chronionych w województwie oraz wydanie pierwszej monografii obszarów chronionych w województwie lubelskim, w którym jestem autorką rozdziału i współautorką rozdziałów dotyczących stosunków społeczno-gospodarczych [Kałamucka 1992 XIV.4-10]. Problematyka ta była przeze mnie rozwijana również po doktoracie.

Wyniki prac nad związkiem cech środowiska ze zdrowiem mieszkańców lubelskiej wsi zainspirowały mnie do podjęcia **badania w zakresie środowiskowych uwarunkowań jakości życia**, która stała się przedmiotem pracy doktorskiej. W oparciu o zaproponowany przeze mnie zestaw wskaźników jakości życia, powiązanych z cechami środowiska geograficznego, przeprowadziłam szczegółowe badania ankietowe, które wykazały znaczenie środowiska geograficznego dla jakości życia mieszkańców. Zastosowana metoda z użyciem wywiadu kwestionariuszowego, chociaż dawała ciekawe wyniki, nie była na tyle doskonała, aby pokazać rzeczywiste różnice warunków życia

w różnych typach środowiska geograficznego. Skłoniło mnie to do dalszych, pogłębionych badań w tym zakresie.

- po uzyskaniu stopnia doktora

Po uzyskaniu stopnia doktora kontynuowałam tematykę przekształceń środowiska i funkcjonowania obszarów chronionych oraz jakości życia, znacznie rozszerzając ich zakres. Było to wynikiem kontaktów z przedstawicielami różnych specjalności geograficznych i nauk pokrewnych geografii na licznych konferencjach, udziału w zespołach naukowców i praktyków wdrażających projekty finansowane w ramach grantów międzynarodowych oraz własnej dociekliwości badawczej. Osiągnięcia tego okresu powiązane są z następującymi nurtami badawczymi:

1. Teoretyczne i praktyczne problemy oceny jakości życia.
2. Funkcjonowanie i ochrona dolin rzecznych.
3. Kształtowanie i ochrona krajobrazu kulturowego.
4. Ochrona obszarów o dużej wartości przyrodniczej (parki narodowe, obszary Natura 2000 i inne formy ochrony obszarowej).
5. Ochrona środowiska w wymiarze kompleksowym.
6. Problemy rozwoju obszarów podmiejskich i peryferyjnych.

Ad 1. Problematyka jakości życia okazała się tak szeroka i interesująca z punktu widzenia geografii, a szczególnie geografii społecznej, że ukierunkowała moje badania na nowe zagadnienia, takie jak: **teoretyczne podstawy jakości życia w badaniach geograficznych, powiązanie jej z planowaniem przestrzennym oraz związek jakości życia z cechami najbliższego otoczenia**. W badaniach, które w tym zakresie podjęłam, ukazałam ścisły związek jakości życia z wartościowaniem, wyrażającym oczekiwania społeczne nieuwzględniane wcześniej w analizach potrzeb ludzi, i jej związków z rozwojem zrównoważonym. Zwróciłam uwagę na specyfikę podejścia geograficznego, które pozwala uchwycić wzajemne relacje między zjawiskami społecznymi i przyrodniczymi wpływającymi na jakość życia oraz na potrzebę uwzględnienia uwarunkowań społecznych, historycznych, kulturowych. Podkreślałam konieczność rozszerzenia metod badawczych pozwalających na poznanie subiektywnych opinii ludzi i umożliwiających tworzenie wskaźników możliwych do wykorzystania w planowaniu przestrzennym [Kałamucka 2002 XI.1; Kałamucka 2001 IV.1; Kałamucka 2006 IV.6; Kałamucka 2007 IV.10; Kałamucka 2008 XI.31]. Za interesujące i użyteczne uważam wyniki badań ukazujące **relacje człowieka ze środowiskiem na poziomie indywidualnym**. Pozwoliły one poznać wśród mieszkańców terenów wiejskich niematerialną warstwę znaczeń, jakie przypisywano różnym miejscom w obrębie gospodarstw i w najbliższej okolicy, oraz stworzyć ich typologię. Wykazały one również związek sytuacji materialnej z estetyką otoczenia i ze stylem życia.

Badania potwierdziły, że ujęcie obiektywne i proste korelacje, którymi posługiwano się, analizując związek człowieka ze środowiskiem, nie oddają relacji rzeczywistych i wymagają pogłębionych badań szczegółowych [Kałamucka 2004 XI.2; Kałamucka 2009 IV.14].

Ad 2. Podjętą przed doktoratem problematykę funkcjonowania i ochrony obszarów o dużych walorach przyrodniczych rozszerzyłam o zagadnienia **funkcjonowania i ochrony dolin rzecznych**. Przez długi czas nie były one przedmiotem zainteresowania działalności ochroniarskiej pomimo tego, że przedstawiają dużą wartość przyrodniczą i krajobrazową. Podjęcie tego tematu wiązało się z aktualnością problematyki ochrony przyrody i środowiska w związku z przystąpieniem Polski do UE. Dokonałam analizy stopnia ochrony dolin dużych rzek w Polsce oraz na Lubelszczyźnie w krajowych i międzynarodowych systemach ochrony. Wykazała ona, że krajowy system ochrony obejmuje nieznaczną długość największych rzek w Polsce i chroni je w sposób niekonsekwentny (tylko jednostronnie na wielu odcinkach biegu rzek). Siecią obejmującą w największym stopniu omawiane doliny była europejska sieć ECONET, która nie została wdrożona do realizacji. W pracy wykazałam, że również w województwie lubelskim stan ochrony dolin rzecznych, poza jego częścią zachodnią, jest niewystarczający [Kałamucka 2007 IV.8; Kałamucka 2007 IV.9].

Kontynuacją tematu była **ocena turystycznego i rekreacyjnego wykorzystania dolin rzecznych w województwie lubelskim**. Przedmiotem badań szczegółowych były: dolina Wisły, Bugu i Wieprza. Przedstawiona charakterystyka zagospodarowania Wisły w odcinku lubelskim wykazała jej bardzo nierównomierne zagospodarowanie turystyczne i rekreacyjne. Istnienie wielu form ochrony prawnej na niemal całej długości omawianego odcinka potwierdza dużą atrakcyjność doliny. Analiza ruchu turystycznego natomiast wskazuje, że skupia się on w okolicach Kazimierza Dolnego i Puław. Inne problemy zidentyfikowałam w dolinie Bugu. Analiza wykazała bardzo niski stopień wykorzystania turystycznego spowodowany granicznym charakterem rzeki. Niemal 90% ruchu turystycznego koncentrowało się w sąsiedztwie doliny, w okolicach najlepiej zagospodarowanego w województwie Jeziora Białego koło Włodawy. Analiza wykorzystania walorów turystycznych Wieprza wykazała także nierównomierność w zagospodarowaniu turystycznym, skupiającą się w obrębie obszarów chronionych Roztocza i gminie Firlej oraz bardzo słabą promocję jego walorów. Konkluzją wynikającą z badań było wskazanie celowości opracowania spójnego programu rozwoju turystyki w dolinach rzecznych województwa i konieczność uwzględnienia w nim ich specyfiki – zróżnicowania stopnia ochrony oraz naturalnej wrażliwości na degradację związanej z występowaniem siedlisk wilgotnych.

Do tematyki dolin rzecznych nawiązuję również w artykule na temat **flisactwa jako tradycyjnego sposobu wykorzystania rzek**. Ukazałam w nim historię rozwoju flisactwa w Ulanowie, niegdyś stolicy polskiego flisactwa, oceniłam jego wpływ na obecny krajobraz i wskazałam na

możliwości rozwoju turystyki kulturowej w oparciu o kultywowane tradycje [Kałamucka 2004 IV.3; Kałamucka 2009 IV.15; Kałamucka i in. 2011 IV.17; Kałamucka i in. 2012 IV.21].

Ad 3. W dalszym etapie studiów z zakresu ochrony przyrody rozszerzyłam problematykę badawczą o **zagadnienia krajobrazowe**. Byłam pomysłodawczynią i redaktorką monografii *Krajobraz kulturowy zachodniej części województwa lubelskiego*, ukazującej problematykę rozwoju rolniczego regionu o dużych wartościach kulturowych i historycznych, cytowanej w publikacjach wydawanych w renomowanych wydawnictwach zachodnich. Zagadnienia ochrony krajobrazu kulturowego w skali całego województwa badałam również w kontekście propozycji powołania nowych form ochrony krajobrazu, jakimi są **parki kulturowe**. Wskazałam ich powiązanie z już istniejącymi formami ochrony obszarowej w województwie lubelskim oraz wynikające stąd trudności w zarządzaniu [Kałamucka 2006 IV.7; Kałamucka 2006 V.1; Kałamucka 2008 IV.11; Kałamucka 2008 IV.13].

Do ciekawych i wartościowych badań zaliczam studia nad **zielenią miejską strefy ochrony uzdrowskiej Nałęczowa**. Dotyczyły one terenów zieleni poza parkiem zdrojowym. W tym celu opracowałam szczegółową instrukcję kartowania i oceny, pozwalającą na wydzielenie różnych typów terenów zielonych, cech szaty roślinnej, jej estetyki oraz pełnionych obecnie funkcji. Do badań włączyłam również oceny subiektywne właścicieli i osób wypoczywających w uzdrowisku. Szczegółowość badań pozwoliła na identyfikację trwałości granic poszczególnych typów terenów zieleni. Stwierdziłam, że mimo odmienności typów zieleni na terenach prywatnych i parku, obie części stanowiły jeden obszar rekreacyjny. Z perspektywy kilkunastu lat i następujących zmian w prawodawstwie można mówić o dużej przydatności tego opracowania do studiów porównawczych [Kałamucka i in. 2004 IV.4; Kałamucka 2004 XI.3; Kałamucka 2006 IV.5].

W tym nurcie badawczym powstały także publikacje o charakterze teoretycznym, nawiązujące do moich zainteresowań jakością życia. Jedną z pierwszych dotyczy **krajobrazu idealnego**. Na podstawie wypowiedzi i ilustracji krajobrazu uznawanego za idealny przez studentów kierunku ochrona środowiska wskazałam, że za taki uznawany był krajobraz naturalny o małym stopniu przekształcenia. Ponadto wyróżniłam 6 grup wartości niematerialnych krajobrazu, które zadecydowały o zaliczeniu go do tej kategorii. Późniejszy obszerny artykuł, przyjęty do publikacji w czasopiśmie z listy A MNiSW, stanowi natomiast studium wartości krajobrazu w ujęciu **rozwoju zrównoważonego** i znaczenia dla jakości życia zawartych w encyklice papieża Franciszka *Laudato Si*. Analiza wykazała, że encyklika jako dokument o znaczeniu światowym daje podstawy do propagowania ochrony środowiska przyrodniczego i krajobrazu z perspektywy życia ludzkiego, które należy bezwzględnie chronić i przeciwdziałać obniżaniu się jego jakości [Kałamucka 2008 IV.12; Kałamucka i in. I.2].

Ad. 4. Za ważne osiągnięcie, łączące problematykę krajobrazową i obszarów chronionych, uznaję wynik prac nad planem ochrony Roztoczańskiego Parku Narodowego, dla którego opracowałam **metodę waloryzacji krajobrazów leśnych**, wykorzystaną następnie do przygotowania operatu krajobrazowego w Projekcie Planu Ochrony Roztoczańskiego Parku Narodowego. Zastosowana metoda oraz problematyka ochrony krajobrazowej Parku prezentowane były podczas jednej z konferencji PAEK, a następnie zostały one opublikowane [Kałamucka i in. 2012 IV.22]. Wspomniana metoda ma duże walory aplikacyjne – może stanowić podstawę wyznaczenia najcenniejszych krajobrazów leśnych również w innych obszarach w Polsce. W operacie krajobrazowym wskazałam na – niewykazywaną w dotychczasowych planach ochrony – konieczność ochrony krajobrazu strefy krawędziowej Roztocza jako unikalnej w skali Europy, niemal liniowej granicy struktur geologicznych rangi kontynentalnej, w obrębie której znalazły się obszary o unikalnych walorach kulturowych. Zaproponowana metoda oceny krajobrazu, obejmująca również wizualizację skutków powstawania nowych obiektów, jest wykorzystywana przez Park do uzgodnień dotyczących ich lokalizacji w strefie otuliny RPN. Obszar RPN był też przedmiotem studiów ukazujących **ewolucję udostępniania Parku** dla turystyki. Wykazały one zależność między zmianami prawodawstwa w zakresie ochrony przyrody, zmianami struktur organizacyjnych Parku a rozwojem infrastruktury turystycznej i rekreacyjnej oraz duże znaczenie dla rozwoju turystyki Ośrodka Edukacji Ekologicznej i Roztoczańskiego Centrum Naukowo-Edukacyjnego [Kałamucka i in. 2011 IV.18; Kałamucka i in. 2014 IX.3].

Ponadto efekty badań na terenie RPN zawierają 2 rozdziały monografii *Roztoczański Park Narodowy. Przyroda i człowiek*, w których oprócz zagadnień krajobrazowych przedstawiłam wyniki badań nad systemem obszarów chronionych Roztocza, a także monografia kartograficzna Roztoczańskiego Parku Narodowego pod takim samym tytułem, w której jestem współautorką kilku map tematycznych (w tym krajobrazowych) [Kałamucka 2013 XI.32-34; Kałamucka i in. XII.1.1-6]. Prezentują one m.in. wyniki waloryzacji krajobrazów leśnych, wykonanej na podstawie opracowanej własnej metody.

Współpraca z Roztoczańskim Parkiem Narodowym przyniosła również efekty w postaci współautorstwa bardzo obszernego rozdziału o ochronie przyrody w monografii *Roztocze. Różnorodność przyrodnicza i krajobrazowa* oraz współautorstwa opracowania kartograficznego pt. *Roztocze. Różnorodność przyrodnicza i dziedzictwo kulturowe*, które zawiera trzy mapy w skali 1:75 000 obejmujące całe Roztocze od Kraśnika do Lwowa. Opracowanie to stanowi rezultat kilkunastoletnich prac naukowych na Roztoczu zespołu autorskiego, a moja znacząca w nim rola polegała m.in. na rozpoznaniu systemów ochrony przyrody i obszarów chronionych po stronie ukraińskiej i polskiej, ustaleniu ich aktualnego zasięgu oraz dokonaniu szczegółowej inwentaryzacji walorów przyrodniczych i kulturowych. Mapy były prezentowane na międzynarodowej konferencji

we Lwowie w marcu 2016 r. Zostały też wyróżnione przez Ukraiński Instytut Leśnictwa oraz uzyskały pierwszą nagrodę w XXV Ogólnopolskim Przeglądzie Książki Krajoznawczej i Turystycznej w kategorii „Mapy i atlasy”, zorganizowanym w ramach Międzynarodowych Targów Turystycznych TOURSALON 2017 w Poznaniu. Powstałe na podstawie badań i analiz mapy stanowiły podstawę wniosku o utworzenie Transgranicznego Rezerwatu Biosfery Roztocze [Kałamucka i in. XI.35; Kałamucka i in. 2015 VI.3].

Obszary chronione Roztocza zostały także poddane analizie w kontekście zmian lesistości w XX w. Wyniki tych badań uważam za istotne osiągnięcie. Badania podjęto na obszarze Roztocza zarówno po stronie polskiej, jak i ukraińskiej. Wskazały one na częściowe powiązanie między kolejnymi etapami tworzenia systemu obszarów chronionych a zmianami lesistości. W ukraińskiej części Roztocza granice tych obszarów ominęły tereny o dużych zmianach lesistości. Jako zagrożenia walorów krajobrazu kulturowego Roztocza o dużej skali przestrzennej uznano znaczące powiększanie się powierzchni leśnych na obszarach rolniczych. Obszarem największych zmian było Roztocze Tomaszowskie i Rawskie, a obszarem największych gradientów zmian – część ukraińska Roztocza, poza obszarami chronionymi. Artykuł został opublikowany w czasopiśmie indeksowanym w JCR – „Annual Set The Environment Protection” [Kałamucka i in.2016 I.1].

W swojej pracy – oprócz badań terenowych, w przeprowadzaniu których mam duże doświadczenie – za istotne źródło pozyskiwania informacji przestrzennej uznaję materiały kartograficzne. Liczne mapy tematyczne, których jestem współautorką, stanowią **formę prezentacji wyników moich prac badawczych uwzględniających wymiar przestrzenny**. W takiej postaci zostały przedstawione wyniki badań nad **transportem zrównoważonym w obszarach chronionych na pograniczu polsko-słowackim** (województwo podkarpackie i kraj preszowski), wykonanych w ramach międzynarodowego projektu unijnego ACCES2MONTAIN [Kałamucka i in. VI.1]. W ramach tych prac rozpoznałam i opisałam system ochrony przyrody w Karpatach polskich i słowackich, ustaliłam aktualny zasięg obszarów chronionych oraz występowanie obiektów chronionych na badanym obszarze. Dokonałam ponadto analizy dostępności publicznymi środkami transportu (drogowego i kolejowego) obszarów chronionych w Karpatach polskich i słowackich w województwie podkarpackim i kraju preszowskim.

Kolejnym ważnym opracowaniem kartograficznym o charakterze monograficznym, powstałym we współpracy z przyrodnikami z Ukrainy i Białorusi, w którym wykorzystałam swoją wiedzę i doświadczenie z zakresu funkcjonowania systemu obszarów chronionych na Lubelszczyźnie, jest mapa Transgranicznego Rezerwatu Biosfery Polesie Zachodnie [Kałamucka i in. 2014 VI.2]. Mapa jest rezultatem studiów nad aktualnym stanem obszarów chronionych Polski, Ukrainy i Białorusi w kontekście rozwoju turystyki na prezentowanym obszarze.

Oprócz wymienionych wcześniej opracowań kartograficznych o charakterze monograficznym, za duży sukces uznaję prezentację wszystkich form ochrony przyrody województwa lubelskiego na mapie „Parki krajobrazowe województwa lubelskiego”. Stanowiła ona pierwsze kompletne opracowanie kartograficzne obszarów i obiektów chronionych w województwie w skali 1:300 000, uwzględniające również dokładne granice stosunkowo nowej formy ochrony przyrody, jaką są obszary Natura 2000 [Kałamucka i in. VII. 1].

Ad. 5. Problematyka kartograficzna, powiązana częściowo z badaniami terenowymi, znalazła się w obszarze moich badań również przez udział w opracowaniu **Mapy Sozologicznej Polski** w skali 1:50 000, przedstawiającej kompleksowy obraz stanu środowiska przyrodniczego i skutków przemian zachodzących w środowisku, w tym działalności człowieka i sposobów ochrony. Ze względu na znajomość problematyki sozologicznej oraz terenu zostałam powołana przez Głównego Konsultanta Naukowego Mapy prof. Stefana Żyndę do merytorycznego nadzoru dwóch pilotażowych arkuszy Mapy z terenu województwa lubelskiego, w których została rozpoznana specyfika problemów środowiskowych dla Lubelszczyzny, a także do sporządzenia komentarza do tego opracowania [Kałamucka i in. 2005 XI.5; Kałamucka i in. 2006 XI 9-28]. W latach 2007–2008 byłam konsultantem naukowym 19 arkuszy Mapy Sozologicznej Polski oraz obszernych komentarzy do nich, zawierających nie tylko kompleksowy opis środowiska przyrodniczego obszaru, występujących form ochrony, degradacji komponentów, ale też ogólną ocenę stanu środowiska, wskazania dotyczące kształtowania i ochrony środowiska, przeciwdziałania degradacji oraz sposoby rekultywacji. Opracowania te uważam za bardzo wartościowe zarówno z naukowego, jak i praktycznego punktu widzenia.

Ad 6. Równolegle z nurtem studiów krajobrazowych i ochrony przyrody w obszarze moich zainteresowań badawczych stale ważną rolę odgrywała problematyka wiejska. Dotyczy ona zmian użytkowania ziemi w strefie podmiejskiej Lublina oraz barier rozwojowych wiejskich obszarów peryferyjnych. W badaniach strefy podmiejskiej od lat 70. XX w. do końca pierwszej dekady XXI w. udokumentowano zmiany użytkowania ziemi związane ze znacznym ubytkiem gruntów ornych na rzecz osadnictwa w strefie północnej i zachodniej części podmiejskiej. Wykazano niekorzystny kierunek ekspansji miasta na obszary o najwyższych (w skali całego województwa) wskaźnikach bonitacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej [Kałamucka i in. IX.1].

Analiza barier rozwojowych w strefie przygranicznej województwa lubelskiego natomiast wykazała, że utworzona po II wojnie światowej granica państwowa we wschodniej części województwa lubelskiego spowodowała marginalizację obszaru, wyraźnie widoczną we wskaźnikach demograficznych, strukturze zatrudnienia i poziomie życia mieszkańców terenów wiejskich.

Kierowanie środków unijnych na podniesienie poziomu infrastruktury przyczynia się do poprawy warunków życia mieszkańców, ale nie generuje nowych inwestycji służących dalszemu rozwojowi. Atut przygraniczności jest wykorzystywany jedynie w gminach, na terenie których znajdują się przejścia graniczne [Kałamucka i in 2015 X.1; Kałamucka 2016 IV.25].

Wioletta Kałamucka